

2. Сериков А. В. Молодежный экстремизм в современной России: динамика и отражение в общественном мнении у студентов (на примере Ростовской области): автореф. ...канд. социол. наук. – Р.н/Д, 2005.
3. Упоров И. В. Политический экстремизм в России начала XX в. и его влияние на регулирование уголовного наказания в виде лишения свободы // Общество и право. – 2004. – № 2.
4. Махтаев М. Ш. Революционный экстремизм и военные юга России (вторая половина XIX- нач. XX вв.) // Линия судьбы: сб. ст., очерков, эссе; сост. В. Л. Телицын. – М., 2007.
5. Щербакова Е. И. „Отщепенцы”. Путь к терроризму (60 – 80-е гг. XIX в.). – М., 2008.
6. Декабристы: неизданные материалы и статьи / Под ред. Б.Л. Моздалевского. – М., 1925.
7. Декабристы: актуальные проблемы и новые подходы / Отв. ред. О.И. Киянская. – М., 2008.
8. Декабристы на поселении. Из архива Якушкиных. – М., 1926.
9. Боборыкин П.Д. За полвека. Воспоминания. – М., 2003.
10. 14 декабря 1825 г. Из записок генерал-лейтенанта В.И. Фелькнера // Русская старина. – 1870. – №2.
11. Запрещение журнала „Московский телеграф” // Русская старина. – 1870. – №2.
12. Мемуары графа С.Д. Шереметева. – М., 2004.
13. Троицкий Н.Д. Царские суда против революционной России. – Саратов, 1976.
14. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 815. – Оп. 1. – Д. 472.
15. Гиляровский В.А. Москва и москвичи. – М., 1979.

О. Михайлюк

АГРАРНЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Кризові явища в сільському господарстві Російської імперії на початку ХХ ст. зазвичай пояснювалися селянським „малоземеллям”, причиною якого було поміщицьке землеволодіння, залишки феодалізму в аграрному секторі тощо. Так вважали самі селяни, так вважала громадська думка того часу, так вважає і більшість сучасних дослідників. Проблема аграрного перенаселення підіймалася в роботах, як правило, авторів „консервативного” напряму дореволюційного періоду, спорадично поставала у працях радянських істориків [див. 1; 2; 3 та ін.]. Останнім часом ця проблема знаходить дедалі більше відображення у дослідженнях [4; 5; 6; 7 та ін.].

Слід відзначити, що ідея малоземелля як основного змісту аграрного питання народилася в полеміці російських лібералів 70 – 80-х рр. XIX ст. [8, 6]. За словами відомого економіста-аграрника Н.П. Макарова, не визнавати малоземелля вважалось рівносильним визнанню справедливості існуючих політичного ладу і соціальних відносин. При цьому принципове протиставлення і нерозуміння умов та економічного значення інтенсифікації сільського господарства, поєднане зі страхом, що земельне питання хочуть чи можуть „замовчати” – типове для настроїв російського суспільства як у широких його партійних і позапартійних колах, так і в економічній літературі [9, 9]. Зрівняльний розділ землі набув самодостатнього значення. Він як би відірвався від усєї сукупності складної аграрної проблеми, втратив зв’язок з іншими питаннями сільського господарства.

Вже те, що зрівняльний розділ земель в період революції не узгодив розмаху експропріації земель з можливістю для селянських господарств їх виробничого освоєння, вказує на його відірваність від загальної аграрної проблеми [10, 9].

Аграрне перенаселення було однією з найхарактерніших ознак господарського стану села у пореформені десятиліття. На практиці аграрне перенаселення суб'єктивно сприймалося як малоземелля. Селяни постійно скаржилися на нестачу землі. Зі зменшенням площі посіву відносно зростає кількість робочих рук для його обробітку. Для життєдіяльності дрібного одноосібного господарства потрібно було залучити до господарства максимум робочих рук, бо воно трималося саме ручною працею його членів. Вимоги господарства диктували селянській молоді необхідність досить рано брати шлюб. Висока народжуваність на селі утримувалась не тільки через консервативні звичаї, але й з причин суто економічного характеру. Без дітей у робочому віці трудове селянське господарство ніколи не досягало заможності, нестача робочих рук обмежувала можливості його росту. Більш високий коефіцієнт народжуваності був у бідніших сім'ях [11, 82 – 83]. Тут виходить свого роду замкнуте коло: для того, щоб краще жити, потрібно більше землі, а для того, щоб її обробляти, – більше робочих рук. Але збільшення кількості робочих рук зменшувало кількість землі на людину, зменшуючи тим самим рівень життя. Наслідком малоземелля та демографічного вибуху було вивільнення значної маси робочих рук.

Окремі дослідники зазначають, що аграрне перенаселення – поняття досить відносне. На їх думку, твердження про перенаселення правильніше з точки зору раціонального використання праці. Та при цьому не враховується низька техніка землеробства, за якої праця „розпилюється”, не може бути регулярно та рівномірно розподіленою за галузями і за часом; упускається з виду весь цикл домашніх робіт, заняття ремеслом, різними промислами й т.п. [2, 91]. Подібні зауваження можна вважати цілком слушними, але вони лише підкреслюють особливості селянського способу життя та праці, не заперечуючи самої проблеми аграрного перенаселення.

Дослідники приводять різні цифри стосовно надлишку робочої сили в сільському господарстві. За вибірковими розрахунками О.В. Чаянова про розподіл часу і ступінь напруженості роботи, третину села становили, власне кажучи, „зайві руки” [16, 237]. Більшість дослідників визначають кількість надлишкового сільського населення Росії понад 40%. Матеріали „Высочайше уложенной 16 ноября 1916 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний” визначають надлишок робочої сили в Європейській частині Росії в 23 млн. чол., або 52 % загального числа землеробського населення працездатного віку [1, 6; 6, 474]. В українських губерніях, де щільність населення була в 2 – 2,5 раза вищою, ніж по Європейській Росії в цілому, відповідно, надлишок робочої сили був більшим. Надлишок сільського робочого населення Лісостепу дорівнював 73,5 % (5206 тис. чол.), Степу - 60,4 % (1933 тис. чол.) [1, 10]. За підрахунками К. Воблого, в 1901 р. надлишки робочої сили, не використаної в сільському господарстві, становили: на Київщині - 1326 тис. чол., Волині - 1095 тис., Поділлі - 1189 тис., Полтавщині - 1310 тис., Чернігівщині - 890 тис., Харківщині - 1037 тис., Катеринославщині - 663 тис., Херсонщині - 664 тис., Таврійщині - 289 тис. [13, 73]. За підрахунками І. Витановича, напередодні революції 1917 р. в селянських господарствах України було невикористаних близько 7178 тис. чол. [14, 12-13].

За підрахунками С. Струmilіна, в середньому за рік виробничий робочий день селянина (6 год. 27 хв.) у зв'язку із сезонністю сільськогосподарських робіт

був на 26% коротший робочого дня фабричного робітника (8 год. 32 хв.). Взимку, коли селянин звільнявся від польових і городніх робіт, всі інші виробничі роботи – догляд за худобою, заготівля палива, кустарні вироби і т.п. сягають всього для чоловіка 2 год., для жінки близько 4 год., а для всіх членів родини на коло менше 3,5 год. на добу. Це були неявні форми хронічного безробіття, викликані сезонним перенаселенням села [1, 4 – 5].

Надлишкова робоча сила – аграрне перенаселення – це прихована форма безробіття. Це не були безробітні селяни, але вони виконували роботу, з якою могли впоратися і без них. Особливо гостро відчувалась ця проблема в бідних господарствах, де, в зв'язку з малою землезабезпеченістю, запаси робочої сили значно перевищували їх трудоемкість. Для цих верств селянства, праця яких мало себе виправдовувала, які не мали достатньо робочої худоби та інвентарю і не могли добре обробляти свої земельні наділи, сільське господарство і землеробство все менше стають джерелом існування [1, 4-6, 21]. Робота і відповідно прибутки розподілялися між всіма, внаслідок чого знижувався рівень життя, погіршувалося харчування.

Робочих рук для мізерних наділів землі було більш ніж достатньо, але дорослі селяни-чоловіки часто були змушені вдаватися до заробітків, а вели домашнє господарство і обробляли землю жінки, старі, підлітки [15, 62]. Низька рентабельність селянських господарств у сполученні з необхідністю сплати податків робило сторонні заробітки практично неминучими. Майже 60 % селян з метою утримання господарства шукали додаткових заробітків. Малоземельні та безземельні селяни працювали по найму у поміщиків, колоністів, на цукрових заводах, у більш заможних селян, наймалися на сезонні роботи в Південні регіони тощо. Селяни наймалися на різні роботи і на різний термін, в основному це була короткострокова, сезонна, поденна робота [16]. У більшості наймити у багатих селян працювали не за гроші, а за відробіток хліба, палива, реманенту, які позичалися взимку або весною [17, 15]. Баланс трудових сил мав позитивне сальдо, тобто продавали власної робочої сили більше, ніж використовували найманої. Але у міру підвищення заможності господарств відчуженість робітників господарства на заробітки поза господарством знижувалась [18, 14]. В українських губерніях на початку ХХ ст. нараховувалося приблизно 1,8 – 1,9 млн. сільськогосподарських робітників [19, 404]. За іншими даними, в цілому по Україні на 1917 р. нараховувалося 1200 тис. чол. сільськогосподарських робітників, котрі були зайняті в поміщицьких господарствах та господарствах більш заможних селян, а з врахуванням їхніх сімей – 1932 тис. чол. Поза сільським господарством працювало за наймом 3125,8 тис. чол. (з врахуванням членів їх сімей). Таким чином, автори „Очерков развития социально-классовой структуры УССР” нараховують 5057,8 тис. чол. сільського пролетаріату (з врахуванням членів їх сімей) [20, 34, 36]. За даними І. Витановича, в 1917 р. близько 3 млн. чол. знаходило дуже низькооплачувану роботу в поміщицьких господарствах. Промисловість України могла використати тоді не більше 1080 тис. робітників [14, 12-13]. Ні кустарна, ні фабрично-заводська промисловість не могли значно пом'якшити гостроту проблеми надлишкової робочої сили.

Ринкові умови сприяли інтенсивному розвитку сільського господарства, тобто обробітці більшої площі при мінімальній затраті живої праці на одиницю виробленого продукту. Внаслідок цього величезна кількість робочих рук, яку постачало сільське населення, залишалась невикористаною [25, 14]. З іншого боку, аграрне перенаселення було необхідною умовою існування великих сільськогосподарських підприємств капіталістичного типу. Їх рентабельність

значною мірою базувалася на дешевизні робочої сили. Коли в умовах Першої світової війни надлишок робочої сили зменшився, поміщицькі господарства переживали значні труднощі і приходили до розладу.

Таким чином, аграрне перенаселення було наслідком секторного розриву між укладами в економіці, становило склаладновирішувану проблему для уряду, стало однією з головних причин кризових явищ в сільському господарстві та зростання соціальної напруженості.

1. *К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины (Доклад секции труда Президиума Госплана УССР).* – Х.: [Госплан УССР], 1926.
2. *Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 г.* / А.В.Шестаков. – Л.: Прибой, 1927.
3. *Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг.* / А.М.Анфимов. – М.: Наука, 1984.
4. *Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соцієтнічних конфліктах / Д.Бовуа; Переклад на укр. З. Борисюк.* – К.: Критика, 1998.
5. *Вовк Ю. Українське селянство наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.* / Ю. Вовк // *Історія України.* – 1999. – № 34.
6. *Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII - начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т.* - СПб.: „Дмитрий Буланин”, 1999. – Т. 1.
7. *Роголина Н.Л. Аграрный кризис в российской деревне начала XX века / Н.Л.Роголина // Вопросы истории.* – 2004. – № 7.
8. *Сусоров В.Д. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В.Д.Сусоров; Херсонський технічний університет.* – Херсон, 1997.
9. *Макаров Н. Крестьянское хозяйство и его эволюция / Н.Макаров.* – Т. 1. – М., б. и., 1920.
10. *Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып. 1.* - Х.: Державне видавництво України, 1922.
11. *Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В.Калініченко.* – Х.: Основа, 1997.
12. *Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды.* - М.: „Экономика”, 1989.
13. *Вобль К.Г. Экономическая география Украины. С диаграммами, картограммами и рисунками в тексте. Пособие для учащихся в средней школе и для всех, интересующихся изучением экономической жизни на Украине / К.Г. Вобль.* – К.: Типография Губернского Правления, 1919.
14. *Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визволених змагань (1917-20) / І.Витанович // Український історик.* – 1967. – № 3-4.
15. *Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років / В. Нолл.* – К.: Центр досліджень усної історії та культури РОДОВІД, 1999.
16. *Десятников І.В. Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України.* – Черкаси. – 2004. – Вип. 8.
17. *Мицюк О.К. Аграрна політика (1800-1925 рр.). Т. 2. Ч. 1. – Подбрани: Видання „Вид. Т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР”, 1925.*
18. *Куліков В.О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині ХІХ- на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна.* – Х., 2005.
19. *Історія народного господарства Української РСР. У 3-х т. 4-х кн. Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій.* – К.: Наукова думка, 1983.
20. *Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937.* – К.: Наукова думка, 1987.
21. *Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П.Теличук.* – К.: Вид-во КГУ, 1973.